

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

YEREVAN STATE UNIVERSITY
FACULTY OF HISTORY

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА
АРМЕНОВЕДЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

HISTORY AND CULTURE
JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES

№ 2

ԵՐԵՎԱՆ - ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ, YSU PRESS
2020

**Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
Պատմության ֆակուլտետի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Գլխավոր խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆ. **Էդիկ Մինասյան**
խմբագրական խորհուրդ՝

Արման Եղիազարյան (խմբագիր, պ.գ.դ., պրոֆ.), **Արամ Սիմոնյան** (ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ, պ.գ.դ., պրոֆ.), **Աշոտ Մելքոնյան** (ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պ.գ.դ., պրոֆ.), **Ալբերտ Ստեփանյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Հայկ Ավետիսյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Հայրապետ Մարգարյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Լևոն Զուգասյան** (արվեստագիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Համլետ Պետրոսյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Հայկազ Հովհաննիսյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Աշոտ Ներսիսյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Աշոտ Հայրունի** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Վալերի Թունյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Վանիկ Վիրաբյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Ռաֆիկ Նահապետյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Հակոբ Հարությունյան** (պ.գ.դ., դոց.), **Հովիկ Գրիգորյան** (պ.գ.թ., դոց.), **Մխիթար Գաբրիելյան** (պ.գ.թ., դոց.), **Էդգար Հովհաննիսյան** (պ.գ.թ., դոց.), **Տիգրան Գևորգյան** (պ.գ.թ.):

Главный редактор - докт. ист. наук, проф. **Эдик Минасян**

Редакционная коллегия:

Арман Егиазарян (редактор, д.и.н., проф.), **Арам Симонян** (директор Института Арменологических исследований ЕГУ, членкор. АН РА, д.и.н., проф.), **Ашот Мелконян** (академик АН РА, д.и.н., проф.), **Альберт Степанян** (д.и.н., проф.), **Айк Аветисян** (д.и.н., проф.), **Айрапет Маргарян** (д.и.н., проф.), **Левон Чугасзян** (докт. искусствовед. наук, проф.), **Гамлет Петросян** (д.и.н., проф.), **Айказ Оганесян** (д.и.н., проф.), **Ашот Нерсисян** (д.и.н., проф.), **Ашот Айруни** (д.и.н., проф.), **Валерий Тунян** (д.и.н., проф.), **Ваник Вирабян** (д.и.н., проф.), **Рафик Напетян** (д.и.н., проф.), **Акоб Арутюнян** (д.и.н., доц.), **Овик Григорян** (к.и.н., доц.), **Мхитар Габриелян** (к.и.н., доц.), **Эдгар Оганнисян** (к.и.н., доц.), **Тигран Геворгян** (к.и.н.).

Editor-in-Chief - Doctor of Sciences, prof. **Edik Minasyan**

Editorial Board:

Arman Yeghiazaryan (editor, Doctor of Sciences, prof.), **Aram Simonyan** (Director of YSU Institute for Armenian Studies, Corresp. member of NAS RA, Doctor of Sciences, prof.), **Ashot Melkonyan** (Academician of NAS RA, Doctor of Sciences, prof.), **Albert Stepanyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hayk Avetisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hairapet Margaryan** (Doctor of Sciences, prof.), **Levon Chugaszyan** (Doctor of Arts, prof.), **Hamlet Petrosyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Haikaz Hovhannisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Ashot Nersisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Asot Hayruni** (Doctor of Sciences, prof.), **Valeri Tunyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Vanik Virabyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Rafik Nahapetyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hakob Harutunyan** (Doctor of Sciences, associate prof.), **Hovik Grigoryan** (PhD in History, associate prof.), **Mkhitar Gabrielyan** (PhD in History, associate prof.), **Edgar Hovhannisyan** (PhD in History, associate prof.), **Tigran Gevorgyan** (PhD in History).

ISSN 1829-2771

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Սեյրան Չաքարյան - ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՅՈՒ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ, ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ ԵՎ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ՅՈՒՐԱՅԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	8
Сейран Закарян - ИСТОЧНИКИ ФИЛОСОФИИ ГРИГОРА ТАТЕВАЦИ, ЕГО ИДЕИ И СПЕЦИФИКА ЕГО СПОСОБА ФИЛОСОФСТВОВАНИЯ.....	16
Seyran Zakaryan - GRIGOR TATEVATSI'S PHILOSOPHICAL SOURCES, IDEAS AND PECULIARITIES OF THE WAY OF PHILOSOPHIZING.....	17
Հասմիկ Ամիրջանյան - ՂՈՒԿԱՍ ԿԱՐՆԵՅՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈԳԵԿՈՐ-ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԿԱՆՈՆԱԿԱՐԳՄԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ.....	19
Асмик Амирджанян - ДУХОВНО-АДМИНИСТРАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГУКАСА КАРНЕЦИ.....	27
Hasmik Amirjanyan - ADMINISTRATIVE-SPIRITUAL ACTIVITIES OF GHUKAS KARNETSI.....	28
Վարդան Միսիրջանյան, Գոհար Ղամբարյան - ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ. ՍԵՎԱՆԼԱ ԼՅԻ ԱՎԱԶԱՆԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ 30-ԱՎԱՆՆԵՐԻՆ.....	29
Вардан Мхитарян, Гоар Гамбарян - ИНФОРМАЦИОННАЯ ВОЙНА: НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ БАСЕЙНА ОЗЕРА СЕВАН В 30-Х ГОДАХ XIX ВЕКА.....	39
Vardan Mkhitaryan, Gohar Ghambaryan - INFORMATION WAR: SETTLEMENTS OF THE LAKE SEVAN BASIN IN THE 30s of XIX.....	39
Լիլիթ Մակարյան - ԱՊԱՐԱՆԻ ՎԱՐԴԵՆԻՍ ԳՅՈՒՂԻ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԵՎ ՏԵՂԻ ԵՎԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆ ԵՃՉԳՐՏՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐԶ.....	45
Лилит Макарян - К ВОПРОСУ О ПЕРЕСЕЛЕНИИ СЕЛА ВАРДЕНИС АПАРАНА И УТОЧНЕНИИ НАЗВАНИЙ МЕСТНЫХ ЦЕРКВЕЙ.....	49
Lilit Makaryan - ON RESETTLEMENT ISSUE OF VARDENIS VILLAGE OF APARAN AND NAME CLARIFICATION OF LOCAL CHURCHES.....	49
Ֆելիքս Մովսիսյան - ՌՈՒՄԱՅԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԸ XIX ԴԱՐԻ ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՄԱՍԻՆ.....	50
Феликс Мовсисян - ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ РОССИЙСКИХ АРМЯН ОБ ИТАЛЬЯНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЕ XIX ВЕКА.....	66
Felix Movsisyan - ARMENIAN PERIODICALS OF RUSSIA ON THE 19TH CENTURY NATIONAL STRUGGLE OF ITALY.....	67
Սուսաննա Առաքելյան - ԲԱՔԿԻ ՀԱՅՈՑ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ-ԼՈՒՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ԴՊՐՈՑԱՍՏԵՂԾ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1864-1896 ԹԹ.....	69

Сусанна Аракелян – ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКОГО ГУМАНИТАРНОГО ОБЩЕСТВА БАКУ И СТРОИТЕЛЬСТВО ШКОЛ В 1864-1896.	87
Susanna Arakelyan – EDUCATIONAL AND SCHOOL-BUILDING ACTIVITIES OF ARMENIAN HUMANITARIAN SOCIETY OF BAKU IN 1864-1896.	87
Գեղամ Բաղայան – ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԿԻԹԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՆԱԽՕՐԵԻՆ [Սևերակի, Ջերմուկի, Միդիատի, Մժբինի (Նիսիբին) և Վերանշեհիրի գավառները].....	88
Гегам Бадалян – ИСТОРИКО-НАРОДНОЕ ОПИСАНИЕ ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ НАКАНУНЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН (Северакский, Джермукский, Мидиатский, Мцбинский (Нисибинский) и Вераншехирский уезды).	115
Gegham Badalyan – HISTORICAL-NATIONAL DESCRIPTION OF WESTERN ARMENIA ON THE EVE OF THE ARMENIAN GENOCIDE (provinces Severak, Jermuk, Midiat, Mtsbin (Nisibin) and Veranshehir).	115
Աննա Վարդանյան – ԴԻԱՆԱ ԱԲԳԱՐ. ՀԱՅ-ԵԱՊՈՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ	117
Анна Варданян – ДИАНА АБГАР - «МАТЬ АРМЕНИИ НА ДАЛЬНЕМ ВОСТОКЕ»: ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ. ПО СЛЕДАМ ИСТОКОВ АРМЯНО-ЯПОНСКИХ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ.	123
Anna Vardanyan – DIANA ABGAR - “MOTHER OF ARMENIA IN THE FAR EAST”: LIFE AND ACTIVITIES. TRACING BACK TO ARMENIAN-JAPANESE HISTORICAL AND CULTURAL RELATIONS.	124
Գայանե Հովհաննիսյան – ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԻՆՔՆԱԿԱՐ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ 1926 Թ. ՀԱՄԱՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ	125
Гаяне Оганнисян – НАСЕЛЕНИЕ НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ ПО ВСЕСОЮЗНОЙ ПЕРЕПИСИ 1926 г.	132
Gayane Hovhannisyan – POPULATION OF THE NAGORNO-KARABAKH AUTONOMOUS REGION ACCORDING TO THE ALL-UNION CENSUS (1926).	133
Արտակ Խաչատրյան – ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՑԻՆ ՆԱԽԱԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	134
Артак Хачатрян – НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ВОСПРИЯТИИ БОЛЬШЕВИСТСКОЙ ПАРТИИ В ДОСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД (1903-1917 гг.).....	141
Artak Khachatryan – NATIONAL ISSUE IN THE PERCEPTIONS OF THE BOLSHEVIK PARTY IN THE PRE-SOVIET PERIOD (1903-1917).	141
Մանյակ Երանոսյան – ՀԱԿՈԲ ԶԱՎՐԻՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԶՐՈՒՄՈՒՄ (1916 Թ. ՀՈՒԼԻՍ-ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ)	142
Маняк Ераносян – ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЯКОВА ЗАВРИЯНА В ЭРЗРУМЕ (ИЮЛЬ-СЕНТЯБРЬ 1916 Г.).....	149
Manyak Yeranosyan – НАКОВ ZAVRIYAN'S ACTIVITIES IN ERZRUM (1916 JULY-SEPTEMBER).	150

Գևորգ Կեսոյան – ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐԹԻՎ – ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՍԱՀՄԱՆԻՆ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ.....	151
Геворг Кесоян – СИТУАЦИЯ НА ГРАНИЦЕ ТУРЦИЯ-СОВЕТСКАЯ АРМЕНИЯ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ.....	159
Gevorg Kesoyan – THE SITUATION ON THE TURKISH-SOVIET ARMENIAN BORDER DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR.....	160
Արման Սաֆարյան – ՀԱՅ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱՎԱՆ-ԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ԴԵՐԸ՝ ՄՈՒՆԻՏԻՄԵՆՏԻՎԱԿԱՆ ՀԱՐԹԱԿՆԵՐՈՒՄ ԲԱՎ-ՊԱՀՊԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ.....	161
Арман Сафарян – РОЛЬ ТРАДИЦИЙ АРМЯНСКОЙ ПУБЛИЦИСТИКИ В ПРОЦЕССЕ ОСВЕЩЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ В МУЛЬТИМЕДИЙНОМ ПРОСТРАНСТВЕ.....	164
Arman Safaryan – THE ROLE OF ARMENIAN OPINION JOURNALISM IN THE COVERAGE OF ECOLOGICAL ISSUES IN MULTIMEDIA.....	165
Սարգիս Սկրտչեան – ՊԱՆԹԻՐՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ ԻՐԱՆՈՒՄ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ԿԵՐՉԵՐԻՆ - 21-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԵՐԻՆ.....	166
Саргис Мкртчян – ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАНТЮРКИСТСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ИРАНЕ В КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКОВ.....	174
Sargis Mkrtchian – ACTIVITIES OF PAN-TURKISH ORGANIZATIONS IN IRAN AT THE END OF THE 20TH CENTURY - AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY.....	174
Սերի Նաջարյան, Հռիփսիմե Մուրադյան – ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ԱՆՈՐՏԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ (2001-2016թթ.).....	176
Мери Наджарян, Рипсима Мурадян – ПОЗИЦИЯ ГЕРМАНИИ В ВОПРОСЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРИЗНАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН (2001-2016 ГГ.).....	183
Meri Najaryan, Hripsime Muradyan – GERMANY’S STAND ON THE ISSUE OF INTERNATIONAL RECOGNITION OF THE ARMENIAN GENOCIDE (2001-2016).....	184
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ / ТЕОРИЯ ИСТОРИИ / THEORY OF HISTORY	
Գևորգ Եաղարյան – ԱՆՑՅԱԼԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԵՎ ԱՆՊԱՐ-ՀԻՆ (ԹՈՄԱՍ ԶԱՐԼԱՅԼԸ ԵՎ ՆՐԱ «ԴԱՐՁԵԱԼ Ի ԿԵՐԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ» ՀՈՂԿԱԾԸ).....	185
Геворг Тшагарян – НА ПУТИ ИСТОРИЗАЦИИ ПРОШЛОГО (ТОМАС КАРЛЕЙЛЬ И ЕГО СТАТЬЯ «СНОВА ОБ ИСТОРИИ»).....	205
Gevorg Tshagharian – ON THE PATHWAY OF HISTORICIZATION OF THE PAST (THOMAS CARLYLE AND HIS ESSAY «ON HISTORY AGAIN»).....	206
Լիզա Քարիմյան – ՀԱՅ-ԲՅՈՒՉԱՆԴԱԿԱՆ «ԿՈՆՏԱԿՏԱՅԻՆ» ԳՈՏՈՒ Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՎԱ-ՖԻԴԱՆՅԱՆԻ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ.....	207
Лица Каримян – КОНЦЕПЦИЯ АРМЯНО-ВИЗАНТИЙСКОЙ “КОНТАКТНОЙ” ЗОНЫ В. АРУТЮНОВОЙ-ФИДАНЯН.....	216

Liza Karimyan - V. ARUTYUNOVA-FIDANYAN'S CONCEPT OF ARMENIAN-BYZANTINE "CONTACT" ZONE. 217

ՀԱՎԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ / АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ / ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Ֆրինա Բաբայան - ՀՈՍՏՈՒՆ (ՈՍՏԱՆ) ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԲՆԱԿԱՏԵՂԻԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ (2005-2006 ԹԹ.) 218

Фрина Бабаян - РЕЗУЛЬТАТЫ РАСКОПОК СРЕДНЕВЕКОВОГО ПОСЕЛЕНИЯ ХОСТУН (2005-2006 ГГ.) 222

Frina Babayan - RESULTS OF EXCAVATIONS AT THE MEDIEVAL SETTLEMENT OF HOSTUN (2005-2006 SEASONS). 223

Ռաֆիկ Նահապետյան - ԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՉ (XIX դ. - XX դ. սկիզբ) 228

Рафик Наапетян - ТРАДИЦИОННАЯ СИСТЕМА РАССЕЛЕНИЯ АРМЯН (XIX В. - НАЧАЛО XX В.) 235

Rafik Nahapetyan - THE TRADITIONAL SYSTEM OF SETTLEMENT OF ARMENIANS (XIX CENTURY - BEGINNING OF XX CENTURY). 235

ՍՓՅՈՒՌՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ / ДИАСПОРАВЕДЕНИЕ / DIASPORA STUDIES

Արման Եղիազարյան - ՀՅՂ-Ի ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԱՂԹԱԿԱՅՐԵՐՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԵՎ ՀԱՄԱԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՀՐԱՎԻՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ 237

Арман Егиазарян - ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРФ ДАШНАКЦУТЮН В ДИАСПОРЕ В 1920-Е ГОДЫ И ПРОБЛЕМА СОЗЫВА ОБЩЕДИАСПОРНОГО КОНГРЕССА. 247

Arman Yeghiazaryan - ACTIVITIES OF ARF DASHNAKTSUTYUN IN DIASPORA IN THE 1920S AND THE PROBLEM OF CONVENING A DIASPORA CONGRESS. 248

Հայկ Մարտիրոսյան - ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ԿՈՄԻՏԵԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՄՆ-Ի ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՀԵՏ. 249

Айк Мартиросян - СОТРУДНИЧЕСТВО КОМИТЕТА ПО КУЛЬТУРНЫМ СВЯЗЯМ С АРМЯНАМИ ДИАСПОРЫ С АРМЯНСКОЙ ОБЩИНОЙ США. 257

Hayk Martirosyan - COOPERATION OF THE COMMITTEE OF THE CULTURAL RELATIONS WITH ARMENIANS OF DIASPORA WITH THE ARMENIAN COMMUNITY OF THE USA. 257

Էդիկ Մինասյան - ՀԱՄԱՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՑԱԽ-ՍՓՅՈՒՌՔ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՄՐԱԴՆԵՐՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ 21-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՄՆԱՍՅԱԿՆԵՐՈՒՄ 259

Эдик Минасян - ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВСЕАРМЯНСКИХ ФОНДОВ, ОБЩЕСТВЕННЫХ И БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ПО УКРЕПЛЕНИЮ ОТНОШЕНИЙ АРЦАХ-ДИАСПОРА В ПЕРВЫЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ XXI ВЕКА. 272

Edik Minasyan – ACTIVITIES OF THE ALL-ARMENIAN FUNDS, NGOS AND CHARITABLE ORGANIZATIONS TO STRENGTHEN ARTSAKH-DIASPORA RELATIONS IN THE FIRST DECADES OF THE 21ST CENTURY. 273

Կարեն Մկրտչյան – ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ ԵՎ ԿՐԹԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԻՐԱՆԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔՈՒՄ 274

Карен Мкртчян – МИГРАЦИЯ И ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЕ ИРАНА. 280

Karen Mkrtchyan – MIGRATION AND EDUCATIONAL PROBLEMS IN THE ARMENIAN COMMUNITY OF IRAN. 281

ՄԱՆԿԱԿԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY

Սերի Հովհաննիսյան – ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԱՐԺԵՔԱՅԻՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ՝ ԸՍՏ ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆԻ (ծննդյան 180-ամյակի առթիվ)..... 282

Мери Оганнисян – ЦЕННОСТНЫЕ ПОДХОДЫ К ОБРАЗОВАНИЮ ПО ГАЗАРОСУ АГАЯНУ. 289

Meri Hovhannisyán – VALUE-BASED APPROACHES TO EDUCATION BY GHAZAROS AGHAYAN. 289

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ / РЕЦЕНЗИЯ / REVIEW

Էրիկ Գալեգիսի ՄիլաՍՅԱՆ, ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ԵՐԵՎԱՆԸ ՀՀ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1991-2018 թթ.), ԵՐԵՎԱՆ, ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, 2020, 380 էջ + 16 էջ ՆԵՐՂԻՐ:..... 291

ԲԱԶՄԱԿԱՍՏԱԿ ԱԶԳԱԳՐԱԳԵՏԻ ՆՈՐ ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 293

ՄԻՔԱՅԵԼ ԱՐՄԵՆԻ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ, ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՆԹԱՑՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 16-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ-17-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ, ԵՐԵՎԱՆ, ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, 2020, 300 էջ:..... 295

ՀԱՎԵՐԺԻ ՃԱՍՓՈՐԴՆԵՐ 298

ՄԱՀ ԻՄԱՑԵԱԼ. 2020 թ. ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ ԱՆՄԱՀԱՑԱԾ՝ ԵՊՀ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏԻ ՍԱՆԵՐԸ 315

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 318

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 320

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ 322

NOTICE FOR THE AUTHORS 322

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Սեյրան Չաքարյան

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑՈՒ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ, ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ ԵՎ ԻՄԱՏԱՍԻՐՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ՅՈՒՐԱՅԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հիմնաբառեր. Գրիգոր Տաթևացի, Տաթևի աստվածաբանական-փիլիսոփայական դպրոց, Արիստոտելի փիլիսոփայություն, հայկական արիստոտելիզմ, սքոլաստիկա, հանրագիտականություն, «բնական բնություն», հավատի տեսություն:

Սուրբ Գրիգոր Տաթևացին (1346-1409 թթ.) Տաթևի համալսարանում ձևավորված աստվածաբանական-փիլիսոփայական դպրոցի խոշորագույն ներկայացուցիչն է, «եռամեծ փիլիսոփա» Ջովհան Որոտնեցու փիլիսոփայական գծի շարունակողը¹: Տաթևացին, լինելով իր ժամանակի մեծագույն սքոլաստիկ մտածողը, Թովմա Մեծոփեցու բնութագրմամբ՝ «վարդապետն ամենայն հայոց»², հանդես եկավ որպես իմաստության ու գիտության ջատագով, իմաստասիրության և աստվածաբանության միասնության գաղափարի պաշտպան և անչափ կարևորեց փիլիսոփայական գիտելիքի ճանաչողական ու փրկաբանական արժեքը: Պատահական չէ, որ նրա թողած աննախադեպ հարուստ հոգևոր ժառանգությունում նշանակալից տեղ են գրավում փիլիսոփայական՝ գոյաբանական, իմացաբանական, տրամաբանական, բարոյագիտական և սոցիալ-քաղաքական բնույթի նյութերը:

Սովորաբար միջնադարյան նշանավոր սքոլաստիկներին բնութագրելիս նշվում է, որ նրանք քրիստոնյաներ են, որ փիլիսոփայում են, այլ ոչ թե փիլիսոփաներ, որ հավատում են: Դա վերաբերում է նաև Տաթևացուն. նա փիլիսոփայում է որպես աստվածաբան, փիլիսոփայությունն օգտագործում է կրոնաաստվածաբանական հարցերի բնարկման ընթացքում, որպեսզի հիմնավորի Հայտնության ճշմարտություններն ու եկեղեցու վարդապետության սկզբունքները: Հետևաբար նրա փիլիսոփայական հայացքները պետք է ուսումնասիրել ու գնահատել ոչ թե աստվածաբանությունից անկախ, ինչպես կարծում էին խորհրդահայ փիլիսոփա պատմաբանները, այլ դրա համատեքստում³:

Միջնադարում փիլիսոփայական գաղափարները արծարծվել են հիմնականում երկու ձևով՝ ա) ինքնուրույն փիլիսոփայական աշխատություններում կամ անտիկ փիլիսոփաների՝ հիմնականում Պլատոնի, Արիստոտելի, Լորպլատոնական Պորփյուրի երկերին նվիրված մեկնություններում, բ) կրոնաաստվածաբանական բնույթի տարբեր տեքստերում (թուղթ, նամակ, ճառ, քարոզ և այլն), որոնք երբեմն դժվար է բովանդակային առումով իրարից զանազանել: Տաթևացու փիլիսոփայական բնույթի երկերը՝ «Լուծմունք համառոտ ի տեսութիւնն Դաւթի» և «Համառոտ տեսութիւն ի գիրս Պորփյուրի» մեկնություններ են, որոնցում գերազանցապես շոշափվում են գոյաբանական ու տրամաբանական բնույթի հարցեր:

* Հոդվածը ներկայացվել է 13.09.2020 թ., գրախոսվել՝ 24.09.2020 թ., ընդունվել տպագրության՝ 15.12.2020 թ.:

¹ Տե՛ս Չալոյան Վ., Հայոց փիլիսոփայության պատմություն, Եր., 1975, էջ 409:

² Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 50:

³ Գրիգոր Տաթևացու կյանքի, գործունեության և տեսական-փիլիսոփայական հայացքների մասին տե՛ս Արեւատյան Ս. Ս., *Փիլոսոֆսկե Եզլյածի Գրիգորա Կաթեապի. Ե.*, 1957; Գաբրիելյան Հ. Գ., Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հ. 2, Ե., 1958; Թովմասյան Ն., Գրիգոր Տաթևացու սոցիալ-տնտեսագիտական հայացքները, Եր., 1966; Չաքարյան Ս. Ա., Հայ իմաստասերներ (Գրիգոր Տաթևացի), Ե., 1998; նույնի՝ Տաթևի համալսարանի իմաստասերները, Ե., 2018, էջ 132-237

Նրա փիլիսոփայական հայացքները հիմնականում ամփոփված են «Գիրք հարցմանց», «Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ», «Գիրք քարոզության (Ամարան և Ձմերան հատորներ)» երկերում: «Ոսկեփորիկ»-ի առաջին հատորի ութ գլուխներում Տաթևացին շարադրում է Աստծո կեցության ապացույցները, քննադատում բազմաստվածությունը և մանիքեականների տեսությունը, այնուհետև հիմնավորում միաստվածության սկզբունքը: Փիլիսոփայական նյութով անհամեմատ հարուստ է «Գիրք հարցմանց» տասը հատորանոց երկը, որի առաջին հինգ հատորներում կրոնաստվածաբանական հարցերի քննարկման ընթացքում Տաթևացին անդրադառնում է գոյաբանական, իմացաբանական, բնափիլիսոփայական ու մարդաբանական հարցերի՝ առատորեն օգտագործելով փիլիսոփայական գիտելիքը: Առաջին հատորում՝ **«Ընդդեմ նոցա, որք զհարկ և զբախտն ասեն»**, պաշտպանելով մարդու անձնիշխանության մասին քրիստոնեական մարդաբանության հիմնարար դրույթը, Տաթևացին քննադատում և մերժում է բոլոր այն տեսությունները, որոնք մարդու գործունեությունը պայմանավորում են արտաքին ուժերի՝ ճակատագրի, բախտի, անհրաժեշտության, երկնային լուսատուների ներգործությամբ: Այս հատորում նա ներկայացնում է նաև «աստվածարդարացման» իր տեսության հիմնական դրույթները: Երկրորդ հատորում՝ **«Վասն թիրուխեան հերձուածողաց»**, Տաթևացին քննադատում է հերձվածողների (արիոսականների, նեստորականների, քաղկեդոնականների և այլոց) ուսմունքները, պարզաբանում նրանց մոլորությունների իմացաբանական արմատները: Երրորդ հատորում՝ **«Վասն աստուածաբանության սրբոյն Դիոնեսիոսի»**, Տաթևացին քննարկում է աստվածիմացության հաստատական ու ժխտական ուղիների, աստվածաբանության տեսակների, բնական քննության ու հավատի տեսության հարաբերակցությանն աղերսվող հարցեր: Չորրորդ հատորում՝ **«Վասն գործոյ և արարչութեան Աստուծոյ»**, Տաթևացին դիտարկում է Աստծո գործը՝ արարչագործությանը և արարածներին, երկնային ու երկրային աշխարհներին, բնական երևույթներին ու իրողություններին, ի մասնավորի աշխարհի հավերժությանն առնչվող բազմապիսի հարցեր: Հինգերորդ հատորում՝ **«Վասն կազմութեան մարդոյն»**, Տաթևացին անդրադառնում է արարչակարգում մարդու բացառիկ կարգավիճակի, նրա հատկությունների, բնության ու եության, Աստծո, մարդու, հրեշտակների և կենդանիների ընդհանրությունների ու տարբերությունների, Մեծ ու Փոքր տիեզերքների նմանության և մարդաբանական բնույթի այլևայլ հարցերի:

Փիլիսոփայական գաղափարներով հարուստ են Տաթևացու երկու ստվարածավալ քարոզգրքերը: Միջնադարում կրոնական քարոզը սոցիալական հաղորդակցության ծիսական գործողություն էր, որի ընթացքում քարոզողը, գործածելով ունկնդիրների վրա ներագդելու լեզվական ու ճարտասանական զանազան հնարներ, ձգտում էր լսողներին ոչ միայն փոխանցել տեղեկություններ ու գիտելիքներ Հայտնության ճշմարտությունների ու Քրիստոսի վարդապետության մասին, այլև դրանց միջոցով նրանց կրթել, խրատել ու դաստիարակել, ցույց տալ դեպի փրկությունը տանող ճանապարհը: Կրոնական քարոզն ուներ ճանաչողական, ջատագովական, բարոյախրատական, մեկնաբանական, ներբողական և այլ գործառույթներ, որոնք ավելի հաճախ հանդես էին գալիս միասնաբար: Սովորաբար քարոզը նվիրված էր լինում աստվածաշնչյան որևէ մտքի, ասույթի, երևույթի, դեպքի լուսաբանմանն ու մեկնաբանությանը, որի սկզբնամասում կամ ընթացքում ըստ հարկի ներկայացվում են նաև քննարկվող հարցի վերաբերյալ փիլիսոփայական բնույթի փաստարկներ ու հիմնավորումներ:

Տաթևացու փիլիսոփայական հայացքների ձևավորման վրա էական ազդեցություն են ունեցել տարբեր փիլիսոփայական ուսմունքներ ու ավանդույթներ: Դրանցից են՝ ա) անտիկ փիլիսոփայությունը, հատկապես Պլատոնի, Արիստոտելի և նորպլատոնական Պորփյուրի աշխատությունները: Տաթևացին մեկնել է Կեղծ-Արիստոտելին՝ «Համառօտ լուծումն առաքինութեանցն Արիստոտելի» ու «Յաշխարհաց լուծմունք» և Պորփյուրի «Ներածությունը»՝ «Համառօտ տեսութիւն ի գիրս Պորփիւրի»: Ավելորդ չէ նշել, որ «Հայսմաւուրք»-ում Տաթևացուն վերագրվում են Արիստոտելի «Ստորոգություններ» և «Մեկնության մասին» երկերի

մեկնությունները¹, միևնույն դրանք պատկանում են Յովհան Որոտնեցու գրչին: Սակայն այդ վերագրումը պատահական չէ, որովհետև նշված աշխատությունները կազմել ու խմբագրել է Տաթևացին՝ թերևս Որոտնեցու դասախոսությունների հիման վրա: Այս կապակցությամբ Ս. Արևշատյանը գրում է, որ՝ «Գ. Տաթևացու անուրանալի արժանիքն է նաև այն, որ, նա, որպես նվիրված աշակերտ և համախոհ, գրի է առել և խմբագրելով լույս ընծայել իր ուսուցիչ Յովհաննես Որոտնեցու փիլիսոփայական աշխատությունները, որը սովորություն չունեի գրի առնել իր դասախոսությունները և բանավոր մեկնությունները: Դրանով Գ. Տաթևացին այդ արժեքավոր գիտական ժառանգությունը փրկեց մոռացումից և կորստից: Անշուշտ, դա գիտական ու բարոյական սխրանք էր, հսկայական աշխատանք՝ համահեղինակությամբ հավասար, որը ոչ միայն գիտության համար պահպանեց ականավոր գիտնականի մասին հիշատակը, այլև հենց ուսուցչի, միջնադարյան առաջավոր մտածողի փիլիսոփայական ժառանգությունը»²:

Տաթևացին Արիստոտելի աշխատություններին ու փիլիսոփայական հայացքներին ծանոթ է անմիջականորեն ու միջնորդավորված ձևով: Անմիջական ծանոթություն ասելով նկատի ունեմ այն, որ նա բնագրով ընթերցել, այլևուհետև կազմել ու խմբագրել է Արիստոտելի «Կատեգորիաներ» ու «Մեկնության մասին» երկերի որոտնեցիական մեկնությունները, իսկ միջնորդավորված՝ նա Արիստոտելի բնագանցական, իմացաբանական, բարոյագիտական ու հոգեբանական հայացքների մասին տեղեկություններ է բաղել տարբեր աղբյուրներից, այդ թվում Դավիթ Անհաղթի, միարարական շարժման ներկայացուցիչներ Բարդուղիմեոս Բուրնիացու (†1333 թ.) և Պետրոս Արագոնացու (†1347 թ.) ինքնուրույն ու մեկնողական երկերից և նրանց հայագրի համախոհների կողմից իրականացված արևմտաեվրոպական մտածողների (Թովմա Աբվինացի, Ալբերտ Մեծ, Ժիլբերտ Պոռետացի և այլք) աշխատությունների թարգմանություններից: Հետևելով միջնադարյան դպրոցային (սքոլաստիկական) իմաստասիրման եղանակին՝ Տաթևացին փորձում է Արիստոտելի փիլիսոփայությունը համադրել քրիստոնեության հետ, արիստոտելյան փիլիսոփայության դրույթները, հասկացություններն ու փաստարկները օգտագործել հիմնավորելու համար ինչպես կրոնաաստվածաբանական և եկեղեցական վարդապետության սկզբունքներ, այնպես էլ իմաստասիրական (գոյաբանական, իմացաբանական, մարդաբանական, սոցիալ-քաղաքական և այլն) գաղափարներ: Այս առումով Տաթևացուն կարող ենք վերագրել Թովմա Աբվինացու մասին Է. Ժիլսոնի արտահայտած հետևյալ միտքը. «Որպես փիլիսոփա Թովման ոչ թե՛ Մովսեսի, այլ Արիստոտելի աշակերտն էր, որին պարտական էր թե՛ իր մեթոդով, թե՛ սկզբունքներով և թե՛ նույնիսկ կեցության հիմնարար ակտուալություն կարևորագույն հասկացությամբ»³:

Տաթևացու փիլիսոփայական հայացքներում այնքան նկատելի է Արիստոտելի ուսմունքի ազդեցությունը, որ վստահաբար կարող ենք նրան համարել հայկական արիստոտելիզմի կամ արիստոտելյան ավանդույթի շարունակող⁴: Փիլիսոփայական (հատկապես՝ բնագանցական-գոյաբանական ու իմացաբանական-տրամաբանական) և կրոնաաստվածաբանական հարցերի քննարկման ժամանակ Տաթևացին հիմնականում հենվում է Արիստոտելի փիլիսոփայության վրա, մեջբերումներ անում նրա տարբեր աշխատություններից, տարբեր հարցերի քննարկման ընթացքում օգտագործում նրա փիլիսոփայության հասկացություններն ու հիմնադրույթները և մեթոդաբանական-տրամաբանական սկզբունքները:

¹ Տե՛ս «Գիրք որ կոչի Այսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 533:

² Արևշատյան Ս. Ս., Առաջաբան, «Գրիգոր Տաթևացի, Սողոմոնի առակների մեկնությունը» գրքում, Ե., 2000, էջ 8:

³ Жильсон Э., Бог и философия, с. 614, https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/jilson/02.php (մուտք 12.05.2020թ.)

⁴ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Չաբարյան Ս. Ա., Արիստոտելը և XIV դարի հայ փիլիսոփայությունը, Ե., 2017, էջ 168-194:

Բնագանցական-գոյաբանական ու բնափիլիսոփայական հարցեր դիտարկելիս նա գործածում է արիստոտելյան փիլիսոփայության այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են **գոյացություն, աննյութական գոյ, առաջնաշարժիչ, սկզբնապատճառ, ներգործությամբ և հնարավորությամբ գոյ, անհրաժեշտ ու պատահական գոյ, նյութ և տեսակ, առաջնային և երկրորդային գոյացություններ, գոյացական ու պատահական հատկություններ** և այլն, հենվում երկնային ու երկրային ոլորտների կառուցվածքային տարբերության, երկրակենտրոնության, չորս տարրերի ու դրանց որակների, տարածության ու շարժման ձևերի բացատրության արիստոտելյան հիմնադրույթների վրա: Իմացաբանության մեջ Տաթևացին պաշտպանում է ճանաչողի նկատմամբ ճանաչողության առարկայի առաջնայնության, գիտելիքի ստացական բնույթի, իմացության զգայական ու բանական աստիճանների միասնության, ճշմարտության որպես մտքի և իրականության համապատասխանության, ներգործական (ակտիվ) և կրավորական (պասիվ) բանականության, ընդհանրականների (ունիվերսալիաների) գոյության կարգավիճակի, ընդհանուրի ճանաչման ու ընդհանուր հասկացությունների կազմավորման, տրամաբանության մեջ՝ հասկացությունների, դատողությունների ու մտահանգումների մասին արիստոտելյան դրույթները: Հոգեբանության մեջ նա պաշտպանում է հոգու ի բնե «մաքրության», հոգու և մարմնի միասնության, հոգու երեք գորությունների կամ տեսակների (բուսական, կենդանական, բանական), բարոյագիտության մեջ՝ մարդու կամքի ազատության ու առաքինությունների, քաղաքագիտության մեջ՝ մարդու եության (մարդը որպես հասարակական-քաղաքական էակ), սոցիալական համերաշխության, պետության առաջացման և կառավարման մասին արիստոտելյան գաղափարները: Այլ խոսքով Տաթևացին, թեև անմիջականորեն չի մեկնել Արիստոտելի երկերը (եթե նկատի չունենանք Կեղծ-Արիստոտելի «Համառօտ լուծումն «Առաքինութեանցն» Արիստոտելի» և «Յաշխարհաց լուծմունք» երկերը), այնուհանդերձ, սնվելով բնագրերից ու տարբեր աղբյուրներից, բնագանցական, աստվածաբանական, գոյաբանական, իմացաբանական, քաղաքագիտական ու բարոյագիտական տարբեր հարցերի քննարկման ժամանակ հենվում է արիստոտելյան գաղափարների վրա՝ շարունակելով զարգացնել դեռևս վաղ միջնադարում հայ փիլիսոփայության մեջ ձևավորված արիստոտելյան ավանդույթը:

Բ) Տաթևացու փիլիսոփայության հիմնական ակունքներից է նախորդ դարերի հայ փիլիսոփայական միտքը: Խոսքը վերաբերում է անցյալի հայ մտածողների թե՛ թարգմանական և թե՛ ինքնուրույն ու մեկնողական աշխատություններին: Առհասարակ Տաթևի աստվածաբանական-փիլիսոփայական դպրոցում սկսում են վերականգնել հայ տեսական-փիլիսոփայական ու աստվածաբանական ավանդույթները, շրջանառության մեջ դնել (մեկնաբանել, վերաշարադրել) ինչպես վաղուց թարգմանված, հայոց տեսական ժառանգության մեջ «հարազատացած»՝ Պլատոնի, Արիստոտելի, Փիլոն Ալեքսանդրացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նյուսացու, Պորփյուրի, Եվագր Պոնտացու, Նեմեսիոս Եմեսացու, Կեղծ-Դիոնիսիոս Արեոպագացու, Հովհան Դամասկացու, այնպես էլ հայ հեղինակների՝ Դավիթ Անհաղթի, Գրիգոր Նարեկացու, Անանիա Շիրակացու, Հովհան Իմաստասեր Օձնեցու, Հովհաննես Պլուզ Երզնկացու, Վահրամ Բաբունու և այլոց երկերը: Օրինակ, այդպիսի «հարազատացած» գործերից էր Գրիգոր Նյուսացուն վերագրված Նեմեսիոս Եմեսացու «Մարդու բնության մասին» երկը (դա VIII դ. սկզբներին հունարենից հայերեն է թարգմանել Կեղծ-Դիոնիսիոս Արեոպագացու երկերի թարգմանիչ Ստեփանոս Սյունեցին՝ համագործակցելով Դավիթ Հյուսիսային հետ), որը հանրագիտարանային բնույթ ուներ և հարուստ տեղեկույթ էր տալիս անտիկ ու քրիստոնեական հոգեբանական ու մարդաբանական-բարոյագիտական պատկերացումների մասին: Փաստերը վկայում են, որ Որոտնեցին ու Տաթևացին այնպես էին կազմակերպել հայ փիլիսոփայական ավանդույթների վերականգնման գործը, որ յուրաքանչյուր վարդապետի հանձնարարված էր կատարել անցյալի որևէ մտածողի երկի մեկնությունը կամ արտագրությունը: Օրինակ, Առաքել Սյունեցին ու Մատթեոս Ջուղայեցին իրենց հիմնական աստվածաբանական-փիլիսոփայական գործերը գրել են Տաթևացու կենդանության ժամանակ, որոշ դեպքերում էլ նրա հորդորանքով ու ղեկավարությամբ (հայտնի

Է, որ Սյունեցու գլխավոր փիլիսոփայական երկը՝ Դավիթ Անհաղթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» երկի մեծածավալ մեկնությունը գրվել է Տաթևացու խորհրդով): Տաթևացու փիլիսոփայական հայացքների ձևավորման վրա կարևոր դեր են խաղացել հատկապես Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայական աշխատությունները, որոնք միջնադարյան Հայաստանի բարձրագույն դպրոցներում, այդ թվում Տաթևի համալսարանում օգտագործում էին որպես փիլիսոփայության դասագրքեր: Տաթևացին հենվում է նաև Անանիա Շիրակացու, Հովհաննես Իմաստասեր Սարկավազի, Վահրամ Բաբունու, հատկապես Հովհաննես Պլուզ Երզնկացու (որի աշխատություններից անվանապես անում է մեջբերումներ) փիլիսոփայական, բնափիլիսոփայական ու մարդաբանական գաղափարների վրա:

Գ) **Տաթևացու փիլիսոփայական հայացքների ձևավորման մյուս կարևորագույն աղբյուրներն է արևմտաեվրոպական սքոլաստիկական փիլիսոփայությունը, ի մասնավորի միարարական շարժման ներկայացուցիչների՝ լատին մտածողների աստվածաբանական-փիլիսոփայական ժառանգությունը:** XIV դարում Հայաստանում և Նրան սահմանակից երկրներում բնավորված լատին (կաթոլիկ) մտածողների ու նրանց համախոհ հայ մտածողների (Գլաձորի համալսարանի սաներ Հովհաննես Զննեցու, Հովհաննես Ծործորեցու և այլոց) ջանքերով լատիներենից հայերեն թարգմանվեցին սքոլաստիկական փիլիսոփայության մի շարք հուշարձաններ, որոնք թե՛ իրենց բովանդակությամբ և թե՛ իմաստասիրման ոճով թարմություն էին հայ աստվածաբան-փիլիսոփաների համար¹: Դոմինիկյան միաբանության անդամներ Բարդուղիմեոս Բուրնիացին և Պետրոս Արագոնացին, որոնք «իրեշտակային դոկտորի»² Թովմա Աբվինացու փիլիսոփայական-աստվածաբանական վարդապետության հետևորդներից էին, իրենց մեկնողական (Արագոնացին մեկնել է Արիստոտելի «Կատեգորիաներ» և «Մեկնության մասին» երկերը) ու ինքնուրույն երկերում առատորեն մեջբերումներ են անում անտիկ փիլիսոփաների, հատկապես Պլատոնի ու Արիստոտելի բնագանգական, բնափիլիսոփայական, հոգեբանական, բարոյագիտական, քաղաքագիտական և այլ աշխատություններից: XIII դարի արևմտաեվրոպական փիլիսոփայությունը բնորոշ էր աստվածաբանության փիլիսոփայականացման և փիլիսոփայության աստվածաբանականացման միտումը, ինչը նկատելի չէր նույն ժամանակաշրջանի հայ փիլիսոփայության մեջ: Որոշ իմաստով սքոլաստիկ արիստոտելականների համար «Աստվածաշունչը [Արիստոտելի] «Օրգանոն» էր»²: «Ռացիոնալ աստվածաբանությունը» հզոր գեներ էր հատկապես կրոնադավանաբանական պայթարում, և Հայաստան եկած կաթոլիկ մտածողներն այդ գեներ օգտագործում էին՝ «ծնկի բերելու» հայոց եկեղեցու գաղափարախոսներին և հիմնավորելու Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու առավելության ու գերազանցության մասին գաղափարը: Այդ հանգամանքը հայ մտածողներին հարկադրեց որդեգրել իրենց հակառակորդի իմաստասիրման ոճը: Հայ վարդապետները, գրում է Մ. Օրմանյանը, «կարելու տեսան հակառակորդներուն աղբիւրները ճանչնալ. անոնց լեզուին հմտանալ, անոնց գրքերուն ծանօթանալ, անոնց պատճառաբանելու ձեւերը որդեգրել, որպէսզի կարենան հաւասար զենքերով անոնց դէմ պայքարիլ»³: Ս. Արևշատյանը նույնպես կարծում է, որ «Արիստոտելի ուսմունքը եկեղեցադոգմատիկական, դավանաբանական կարիքներին հարմարեցնելու գործում իրենց կաթոլիկ ընդդիմախոսներին չէին զիջում նաև ուշ հայկական սքոլաստիկայի ներկայացուցիչները: Աշխարհայացքային բնույթի առանցքային հարցերում նրանց հայացքներում երևում է, ինչպես վկայում են մեզ հասած տեքստերը, ապշեցուցիչ նմանություն և միաբանություն»⁴:

¹ Այդ մասին տե՛ս Արևշատյան Ս. Ս., *К истории философских школ средневековой Армении (14в.)*. Ե., 1980.

² "The Cambridge History of Later Medieval Philosophy. From the Rediscovery of Aristotle to the Disintegration of Scholasticism (1100-1600)", Cambridge, 1982, p. 103.

³ Օրմանյան Մ., *Ազգապատում*, հ.2, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 1956:

⁴ Արևշատյան Ս. Ս., *К истории философских школ средневековой Армении (XIV в.)*, с. 42. Ս. Արևշատյանը առաջինն էր, որ ուշադրություն դարձնելով կաթոլիկ «առաքյալների» և հայ մտածողների հայացքների միջև գոյություն ունեցող նմանությունների վրա՝ հանգեց այն մտքին, որ լատին մտածողների թարգմանական ու

Սակայն հայ մտածողները չբավարարվեցին միայն եվրոպական սթրաստիկական ավանդույթների յուրացմամբ. նրանք սկսեցին վերախմաստավորել նախորդ դարերի հայ փիլիսոփայական արժեքները և դրանք զուգակցել, համադրել ներմուծված եվրոպական արժեքների հետ: Ի տարբերություն Յովհան Ռոտունեցու, ով առավելապես ուշադրություն էր դարձնում հայ փիլիսոփայական ավանդույթների վերակենդանացման և վաղուց հայերեն թարգմանված աստվածաբանական ու փիլիսոփայական գրականությունը շրջանառելու գործին, Տաթևացին դրա հետ մեկտեղ մեծապես օգտվում է միարարականների հոգևոր ժառանգությունից, նրանց աշխատություններից ընդօրինակում կրոնափիլիսոփայական հարցերի քննարկման ու լուծման ձևեր, վերարտադրում առանձին հատվածներ և անում բազմաթիվ փոխառություններ, իր երկերում մեջբերում արևմտաեվրոպական նշանավոր մտածողներ Օգոստինոսի, Սեվերին Բոեցիուսի, Բեռնարդ Կլերվոսկու, Ալբերտ Մեծի, արաբալեզու մտածողներ Իբն Սինայի, Իբն Ռուշդի և այլ մտածողների երկերից մտքեր: Ընդ որում, նա անվանապես մեջբերում է անում հատկապես այն դեպքում, եթե համաձայն է նրանց տեսակետների հետ: Օրինակ, մեջբերելով Ալբերտ Մեծի մի միտք, նա գրում է. «Չի Ալբերտ վարդապետն ֆռանգաց ասե, թե՛ միաւորութիւն ի Զրիստոս աստուածային եւ մարդկային բնութեան է, զի Զրիստոս անձամբ եւ բնութեամբ մի է միայն»¹: Նշելով, որ դրախտի վերաբերյալ վարդապետների շրջանում կա չորս կարծիք, նա նախապատվությունը տալիս է դրանցից մեկին (ըստ որի՝ դրախտը է «իմանալի և զգալի. և մարմին նիւթական») և գրում. «Եւ բազում վարդապետք ի մէջ և յօտարաց այսմ համաձայնին: Որպէս Դամասկացին Յօհան՝ և Օգոստինոս՝ իմանալի և զգալի ասացին»²: Քանի որ Տաթևացին չնչին բացառությամբ բնագրով ծանոթ չէր վերոնշյալ մտածողների երկերին, ուստի հաճախ կրկնում է եվրոպական մատենագրության մեջ նրանց մասին ձևավորված կարծիքը: Օրինակ, թեև Տաթևացին իր ասելիքը հիմնավորելու համար երբեմն դիմում է Իբն Ռուշդին՝ Ավեռոեսին, միաժամանակ նրան համարում է քրիստոնեական աստվածաբանության հակառակորդներից մեկը: «Արտաքին իմաստասերների» շրջանում աստվածաբանությունը ունեցել է բազում հակառակորդներ, գրում է նա, որոնցից «մանաւանդ յանիծելոյն Ավեռիոսե՛ որ մեկնիչն է Արիստոտելի գրոցն, որ զհաւատ մեր զաստուածաբանութիւն ծաղր առնէ, եւս առաւել զՍուրբ Երրորդեան դաւանութիւն»³:

Դ) Տաթևացու փիլիսոփայության ակունքներից էր նաև կրոնաաստվածաբանական գրականությունը՝ Ս. Գիրքը, հատկապես «Ժողովողի գիրքը», «Դավթի սաղմոսների գիրքը», «Գիրք առակացը» (Տաթևացին գրել է «Սողոմոնի առակների» համառոտ և ընդարձակ մեկնությունները), եկեղեցու հայրերի կրոնափիլիսոփայական բնույթի երկերը, միջնադարում շրջանառվող իմաստասիրական բնույթի ժողովածուներում (օրինակ, Սիրաքի իմաստասիրությունը) ամփոփված իմացաբանական (հատկապես իմաստությունը փառաբանող), սոցիալ-բարոյագիտական ու մարդաբանական բնույթի գաղափարները: Տաթևացին դրանք կամ առանձին մեկնաբանում էր կամ փիլիսոփայական դատողությունների հետ ներդաշնակորեն միահյուսում և ապահովում իր ասելիքի հիմնավորվածությունն ու համոզականությունը:

Տաթևացին թե՛ զուտ փիլիսոփայական-տրամաբանական և թե՛ կրոնաաստվածաբանական երկերում գործածում է իմաստասիրման սթրաստիկական եղանակը, որը նա միանշանակ փոխառել էր միարարական շարժման ներկայացուցիչների աշխատություններից: Դա նշանակում է, որ Տաթևացին նախ և առաջ աստվածաբան է, ով փիլիսոփայական

ինքնուրույն աշխատություններն ընդարձակեցին հայ աստվածաբանական-փիլիսոփայական մտքի ավանդական շրջանակները և նկատելի ազդեցություն թողեցին Յովհան Ռոտունեցու և Գրիգոր Տաթևացու իմաստասիրական հայացքների ձևավորման վրա:

¹ Ս. Գրիգոր Տաթևացի, *Մեկնութիւն Յովհաննու Ավետարանին, աշխատասիրությամբ Ղուկաս արեղա Չաբարյանի, Ս. Էջմիածին, 2005, էջ 286:*

² Գրիգոր Տաթևացի, *Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 221:*

³ Ս. Գրիգոր Տաթևացի, *Մեկնութիւն Յօհաննու Ավետարանի, էջ 32:*

գիտելիքը կիրառում է կրոնական ճշմարտությունների հիմնավորման և «ցուցադրման» համար, երկրորդ, պաշտպանում է հավատի և բանականության, աստվածաբանության և փիլիսոփայության ներդաշնակության գաղափարը, այսինքն՝ կարևորում է «բնական քննության» փրկաբանական նշանակությունը: Օրինակ, մեկնաբանելով «Թե ոչ գործեմ զգործս Յար իմոյ, մի հաւատայք ինձ» [Յովհ. Ժ. 37], գրում է. «Որպէս ասէ Արիստոտել. «Ամենայն ինչ յատուկ ներգործութիւն ունի եւ ի գործոյն ճանաչեմք զբնութիւն իրին, որպէս յայտ է հրոյն, զի այրէ եւ աչքն տեսանէ, Նոյնպէս եւ Քրիստոս ճանաչի, թէ Աստուած է եւ Որդի Աստուծոյ, որ զգործն Յար ներգործէ, զի որպէս բնութիւն մի է Յար եւ մարմնացեալն Որդոյ, Նոյնպէս եւ մի է գործն Յար եւ Որդոյ...»¹:

Տաթևացու իմաստասիրման սբոլաստիկական եղանակին բնորոշ էին հետևյալ գծերը՝ հեղինակապաշտությունը, մեկնողությունը, հանրագիտակությունը, գրքայնությունը, հավաքաբանությունը, բարոյախրատական ուղղվածությունը և այլն: Ընդհանուր առմամբ միջնադարյան փիլիսոփայությունը հեղինակապաշտական ու մեկնաբանական է, որովհետև այն ոչ թե փնտրում է ճշմարտությունը, այլ հետևում է Յայտնության ճշմարտություններին և նշանավոր մտածողների մտքերին: Փիլիսոփայությունը իբրև աստվածաբանության սպասավոր կոչված էր մեկնաբանելու Յայտնության ճշմարտությունները և եկեղեցու հայրերի գրվածքները և դրանց իմաստը հասկանալի ու մատչելի դարձնելու բոլորին: Այս իմաստով եկեղեցու վարդապետները մեկնաբաններ էին, ովքեր այս կամ այն չափով քաջածանոթ էին մեկնաբանման արվեստի գաղտնիքներին: Նրանք ունեին հստակ առաքելություն՝ մեղքով կուրացած հավատացյալներին տեղեկություն ու գիտելիք տալ Յայտնության ճշմարտությունների մասին, այսինքն՝ լուսավորել նրանց, որովհետև իրենք առաքյալների ու մարգարեների նման «հոգևոր տեսանողներ էին» («հոգևոր տեսողք»²): Տաթևացին իր թե՛ փիլիսոփայական և թե՛ կրոնաաստվածաբանական աշխատություններում դիմում է մեկնաբանության տարբեր ձևերի, այսինքն՝ մեկնաբանում է՝ ա) առանձին բառեր ու հասկացություններ, բ) առանձին նախադասություններ, մտքեր ու ասույթներ, գ) տեքստի առանձին հատվածներ: Մեկնությունների ընթացքում Տաթևացին գերազանցապես հանդես է գալիս «Մենք»-ի անունից՝ հաճախ օգտագործելով «եկեղեցու հայրերը կամ վարդապետները ասում են», կամ «Այլ մեք դասք ուղղափառաց, հետևողք ճշմարտասիրութեան ընդդիմանանք այսմ ասելով թե...», «մեք ճշմարտութեան հետևողքս» արտահայտությունները: Դա չի խանգարում, որ երբեմն նա քննարկվող հարցի վերաբերյալ արտահայտի իր կարծիքը կամ նախընտրի որևէ տեսակետ: Օրինակ, դիտարկելով մեղքի հարցը, նա գրում է, որ թեև դրա վերաբերյալ կան տարբեր տեսակետներ, սակայն՝ «Այլ ես հաւանիմ որք ասեն .Ժ. գոլ զմեծութիւն մեղաց. և այն համեմատի ընդ .Ժ. ստորոգութիւնն»³: Երբեմն նա իր տեսակետը պաշտպանում է ընդգծված զգացմունքայնությամբ: Օրինակ, քննադատելով հոգու և մարմնի ծագումնաբանության հարցում Պլատոնի մոտեցումը, նա գրում է հետևյալը. «Ասեմք առ այս թէ, օ՛ն ի բա՛ց տար ի մտաց քոց զիեթանոսական կարծիս. զի ո՛չ է հոգի յառաջ քան զմարմին. և ո՛չ է մարմին նախքան զհոգի...»⁴:

Քրիստոնեական հավատքի եության «ցուցադրման» ու մեկնաբանման սկզբունքը, որը սբոլաստիկական փիլիսոփայության տիպական ոճն էր, միջնադարյան «հաւաքումների» շարադրման տարածված եղանակը, աստվածաբան-փիլիսոփաների գրվածքները դարձնում էր յուրօրինակ հանրագիտարաններ: Բանն այն է, որ մեկնաբան-վարդապետը, որի առաքելությունն է լինելու միջնորդ Ս. Գրքի և մարդու միջև, պարտավոր է լինել բազմազետ ու հանրագիտակ: Այդ «**հանրագիտարանային աստվածաբանությունը**» (Է. Ժիլսոն) բնորոշ էր իմաստասիրման սբոլաստիկական ոճին: Սբոլաստիկական փիլիսոփայականացնում էր

¹ Նույն տեղում, էջ 445:

² Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ, Կ. Պոլիս, 1746, էջ 100:

³ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, էջ 565:

⁴ Նույն տեղում, էջ 260:

աստվածաբանությունը և աստվածաբանականացում փիլիսոփայությունը, և երկու դեպքում էլ տեղի էր ունենում ռացիոնալ գիտելիքի՝ «բնական բնության», հեղինակության բարձրացում: Սբոլաստիկ աստվածաբան-իմաստասերների «հաւաքումները» ընդգրկում էին Աստծուն, երկնային ու երկրային աշխարհներին, մարդուն ու հասարակությանը վերաբերող էական գիտելիքները: Գրեթէ նման կառուցվածք ունեին նաև Տաթևացու մի քանի աշխատություն, ի մասնավորի «Գիրք հարցմանց» երկը, ինչը թե՛ բովանդակությամբ և թե՛ կառուցածքով նոր երևույթ էր միջնադարյան հայ փիլիսոփայության մեջ: «Գիրք հարցմանց» երկը հանրագիտարանային աշխատություն է, որն իր բովանդակությամբ ու շարադրման եղանակով, մինչև իսկ իր ծավալով ու քաջով նման է արևմտաեվրոպական փիլիսոփայության մեջ տարածված «Յաւաքումներին»¹:

Առհասարակ թե՛ Տաթևացու հանրագիտարանային աստվածաբանությանը և թե՛ իմաստասիրման սբոլաստիկական եղանակին բնորոշ են հավաքաբանությունը, բանաբաղությունը, մեջբերումները, տարբեր աղբյուրներից տարատեսակ նյութերի մեկտեղումը, փոխառություններն ու վերաշարադրանքները, որոնք անհրաժեշտ էին հեղինակի ասելիքը լիարժեք ու համոզիչ ներկայացնելու համար: Ընդ որում, նման դեպքերում հաճախ իրար մոտ են հայտնվում տարբեր դարերի կամ տարբեր աշխարհայացք ունեցող մտածողներ: Օրինակ, քննադատելով այն միտքը, որ բնությունն իր ներգործության մեջ սակավ է սխալվում, և եթե մարդկանց ընտրությունը բնությամբ է, ապա նրանք միշտ կամ ավելի հաճախ ընտրում են ճշմարիտն ու բարին, Տաթևացին գրում է, թե դա հայտնապես սուտ է, որովհետև Սողոմոնի և Արիստոտելի կարծիքով՝ չարիքը շատ է, իսկ բարիքը՝ սակավ: Յարկ է նշել, որ հավաքաբանությունը կարող էր սահմանափակվել ինչպես պարզ բանաբաղությամբ, տարբեր մտքերի ընտրովի հավաքմամբ, այնպես էլ ստեղծագործական մոտեցման դեպքում կարող էր համադրման ճանապարհով ստեղծել մի ներդաշնակ մտակառույց կամ ներբնապես ամբողջական ու ավարտուն տեքստ: Օրինակ, Տաթևացու խոստովանությամբ՝ թեև իր «Գիրք հարցմանց» երկի բովանդակությունը գոյացել է տարբեր աղբյուրներից, այնուհանդերձ, դա իր մասերի, ակունքների ու գաղափարների կապվածության շնորհիվ միաշունչ ու ամբողջական «հաւաքում» է. «Արդ՝ Է՛ ինչ ի սմա հաւաքեալ ի լուսաւոր բանից վարդապետաց սրբոց ըստ գրոյն կամ իմացուածոյն: Եւ Է՛ ինչ ի ներգործութեանց հոգւոյն Աստուծոյ շնորհաց. որ ծածկէ՛ յիմաստնոց և յայտնէ տղայոց յիւրաքանչիւր ժամանակս ըստ կամաց իւրոց: Եւ թէ այս և թէ այն, դու ընկա՛լ զինդիր մտաց քո առանց ամենայն երկբայութեանց. իբր ի միոյ կենեղուտ աղբերէ կենաց ուռճալրացեալ և պտղաւետեալ»²: Տաթևացու աշխատությունների այդ հավաքաբանական ու համադրական ոճի մասին է գրում նաև նրա վարքագիրը. «Եւ ինչպես մեղուն է, շրջելով տարբեր տեղերում եւ տեսակ-տեսակ ծաղիկների մեջ, մատուցում քաղցրահամ եւ բժշկարար մեղրը, այնպես էլ սուրբ վարդապետ Գրիգոր Տաթևացին, երկնաճեմ մտքով շրջելով Աստուածային Գրքի անդաստաններում,

¹ Տաթևացու երկն իր կառուցվածքով և բովանդակությամբ նման է տիեզերքի քրիստոնեական պատկերին: Ինչպես տիեզերքի քրիստոնեական պատկերը ընդգրկում է ամբողջ գոյը, այդպես էլ գիրքը՝ գոյի մասին անհրաժեշտ ամբողջ գիտելիքը՝ «բովանդակեալ ոչ զամենայն որ ամենացունց է գիտելի. այլ զբանս բազումս որ բազմաց է պիտանի և ինդրելի»: Ըստ քրիստոնեական վարդապետության՝ տիեզերքը կարգավորված, դասդասված ներդաշնակերտ ամբողջություն է, այդպես էլ գիրքը մասնաբաժանված է հատորների, հատորները՝ պրակների, պրակները բովանդակում են հարց ու պատասխաններ, որոնք տրամաբանորեն հիմնավորում են կրոնական աներկբայելի ճշմարտությունները և հաստատում այս կամ այն հարցի վերաբերյալ եկեղեցու վարդապետների ընդունելի տեսակետները: Տիեզերքի քրիստոնեական ըմբռնման մեջ հստակ որոշված է յուրաքանչյուր գոյացության կարգավիճակն ու գործառույթները: Արարածներից յուրաքանչյուրը խորհրդանշում է աստվածային աշխարհի որևէ հատկություն, վկայում Արարչի իմաստության, հպրողության, կատարելության ու բարության մասին, այսինքն՝ տիեզերքը մի գիրք է, որն ընթերցելով՝ մոտենում են ճշմարտության բացահայտմանը: «Գիրք հարցմանց»-ը նույնպես ունի հստակ բովանդակություն, որը շարադրված է մատչելի լեզվով՝ «ոչ ամենին օտարաձայն աւելորդս խուլեալ. և ոչ գեղջուկ իմն աշխարհական խօսից յարմարեալ» և կոչված է ցուցադրելու ճշմարտությունը և հաղորդելու ընթերցողին՝ օգնելու նրան գտնելու փրկություն տանող լուսավոր ճանապարհը: Այդ մասին տե՛ս Չաբարյան Ս. Ա., Յայ իմաստասերներ (Գրիգոր Տաթևացի), էջ 6-7:

² Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, էջ 772:

ինչպես նաև՝ արտաքին գիտութիւններից հաւաքելով օգտակարը, լուսեղէն պսակներ էր պատրաստում եւ դնում եկեղեցու մանկանց գլխին՝ որպէս ամուր վահան ընդդէմ այլադաւան ազգերի»¹: Տաթևացու սքոլաստիկական հավաքաբանությունն հիմնականում ուներ գրքային բնույթ, այսինքն՝ նա ոչ թէ հենվում էր բնության ուսումնասիրության փորձնական տվյալների վրա, այլ բնափիլիսոփայական ու բնագիտական գաղափարները քաղում էր միջնադարում տարածված տարբեր գրքերից:

Ինչպէս միջնադարյան մյուս մտածողների, այնպէս էլ Տաթևացու իմաստասիրման եղանակին ներհատուկ է բարոյախրատական ուղղվածությունը: Միջնադարյան մտածողները, անկախ այն բանից, թէ ի՞նչ և ինչպիսի՞ հարցեր էին քննարկում, պարտադիր դրանք մեկնաբանում էին քրիստոնեական բարոյականության համաձիրում և դրանցում տեսնում բարոյական շերտեր ու իմաստներ: Կրոնաստվածաբանական ու փիլիսոփայական/բնափիլիսոփայական բնույթի որևէ հարց դիտարկելիս Տաթևացին նույնպէս առանձնացնում է դրա բնական (բնազանցական) և բարոյական խորհուրդները: Ընդ որում, մարդկային և բնական երևույթներն ու իրողություններն արժևորում է այնքանով, որքանով դրանք օրինակ են բարոյախրատական ու կրթադաստիրակչական գաղափարների ցուցադրման համար կամ՝ իրազեկում ու խորհրդանշում են աստվածայինի որևէ հատկություն: Այլ խոսքով, արարված աշխարհում չկա մի իր կամ երևույթ, որն իր ֆիզիկական հատկություններից զատ չունենա բարոյական խորհուրդ, չիրազեկի աստվածային նախախնամության որևէ մտադրության մասին ու չցուցանի աստվածայինի որևէ հատկություն:

Ամփոփենք: Սուրբ Գրիգոր Տաթևացու փիլիսոփայական հայացքների ձևավորման ակունքներն էին՝ ա) անտիկ փիլիսոփայությունը, ի մասնավորի Արիստոտելի ուսմունքը, բ) նախորդ դարերի հայ փիլիսոփայական միտքը, հատկապէս Դավիթ Անհաղթի տեսական ժառանգությունը, գ) արևմտաեվրոպական սքոլաստիկական փիլիսոփայությունը, որը Հայաստանում իրենց ինքնուրույն ու թարգմանական երկերով տարածում ու պաշտպանում էին միարարական շարժման լատին ներկայացուցիչները (Բարդուղիմեոս Բուլղիացի, Պետրոս Արագոնացի և այլք), դ) կրոնաստվածաբանական գրականությունը՝ Ս. Գիրքը (հատկապէս «Ժողովրդի գիրքը», «Դավթի սաղմոսների գիրքը», «Գիրք առակացը», «Սիրաքի իմաստությունը»), եկեղեցու հայրերի երկերը և միջնադարում տարածված իմաստասիրական ու բարոյախրատական բնույթի ժողովածուները: Տաթևացին առավելապէս հենվում է Արիստոտելի փիլիսոփայության վրա, մեջբերումներ անում նրա տարբեր աշխատություններից, օգտագործում նրա փիլիսոփայության հասկացություններն ու մեթոդաբանական սկզբունքները, ինչը հիմք է տալիս նրան համարելու հայկական արիստոտելիզմի ավանդույթների շարունակող: Տաթևացին իր թե՛ զուտ փիլիսոփայական-տրամաբանական և թե՛ կրոնաստվածաբանական երկերում գործածում է արևմտաեվրոպական մտածողներից փոխառած իմաստասիրման սքոլաստիկական եղանակը, որին բնորոշ էին հետևյալ գծերը՝ հեղինակապաշտությունը, մեկնողությունը, հանրագիտակությունը, գրքայնությունը, հավաքաբանությունը և բարոյախրատական ուղղվածությունը: Իբրև սքոլաստիկ մտածող, Տաթևացին «բնական քննությունը» և հավատի տեսությունը համարում էր ոչ թէ հակառակորդներ, այլ դաշնակիցներ, այսինքն՝ նա փիլիսոփայականացնում էր աստվածաբանությունը և աստվածաբանականացնում փիլիսոփայությունը՝ դրանով իսկ բարձրացնելով փիլիսոփայության հեղինակությունը և արժևորելով ռացիոնալ գիտելիքի՝ «բնական քննության», փրկաբանական նշանակությունը:

Сейран Закарян, ИСТОЧНИКИ ФИЛОСОФИИ ГРИГОРА ТАТЕВАЦИ, ЕГО ИДЕИ И СПЕЦИФИКА ЕГО СПОСОБА ФИЛОСОФСТВОВАНИЯ. В статье показано, что у одного из величайших представителей средневековой армянской

¹ «Երանելի եռամեծ սուրբ Գրիգոր Տաթևացի անյաղթ փիլիսոփայի եւ հայոց մեծ տիեզերալոյս վարդապետի վարքը», «Գանձասար» հանդես, 1992, էջ 289:

богословско-философской мысли, Григора Татеваци (1346-1409), были следующие источники формирования философских взглядов: а) древняя философия, в частности учение Аристотеля, б) армянская философская мысль предыдущих веков, в частности, теоретическое наследие Давида Непобедимого, в) западноевропейская схоластическая философия, которую распространяли и защищали в Армении латинские представители унитарского движения (Бартоломео Болонский, Петр Арагонский и др.), г) религиозная и теологическая литература, Св. Писание, (особенно Книга Екклесиаста, Книга Псалмов Давида, Книга Притчей), сочинения Отцов Церкви и сборники философской и моралистической литературы Средневековья.

Татеваци в значительной степени опирается на философию Аристотеля, цитируя его различные работы, используя его философские концепции, принципы и методологические подходы при обсуждении философских (особенно метафизико-онтологических и эпистемо-логических) проблем. Влияние учения Аристотеля на философские взгляды Татеваци настолько заметно, что мы можем с уверенностью считать его последователем армянского аристотелизма или армянской традиции Аристотеля.

В своих чисто логико-философских и богословско-религиозных трудах Татеваци использует схоластический метод философствования, позаимствованный у западноевропейских мыслителей, для которого были характерны следующие особенности: авторитаризм, интерпретаторский характер, энциклопедизм, книжность, собирательность и моралистичность.

Будучи схоластическим мыслителем, Татеваци рассматривал «естественное знание» и теорию веры не как противников, а как союзников, то есть он богословию придавал философский характер, а философии - богословский, и тем самым повышал престиж философии и ценил сотериологическое значение «естественного знания».

Ключевые слова: Григор Татеваци, богословско-философская школа Татева, философия Аристотеля, армянский аристотелизм, схоластика, энциклопедизм, «естественное знание», теория веры.

Seyran Zakaryan, GRIGOR TATEVATSI'S PHILOSOPHICAL SOURCES, IDEAS AND PECULIARITIES OF THE WAY OF PHILOSOPHIZING. The article shows that the sources of the formation of philosophical views of one of the greatest figures of medieval Armenian theology and philosophy Grigor Tatevatsi (1346-1409), were: a) ancient philosophy, in particular the teaching of Aristotle, b) the Armenian philosophical thought of previous centuries, particularly, the theoretical heritage of David the Invincible, c) Western European scholastic philosophy, which was distributed and defended in Armenia by the Latin representatives of the unifying movement (Bartholomew of Bologna, Peter of Aragon et al.), d) religious and theological literature: The Holy Bible (especially “The Book of Ecclesiastes”, “The Book of David's Psalms”, “The Book of Proverbs”), the works of the Church Fathers, and the collections of philosophical and moralistic literature of the Middle Ages. Tatevatsi relies heavily on Aristotle's philosophy, quoting from his various works, using his philosophical concepts and principles and methodological foundations in his discussion of philosophical (especially metaphysical-ontological and epistemological-logical) issues. The influence of Aristotle's teachings on Tatevatsi's philosophical views is so noticeable that we can confidently consider him as a follower of Armenian Aristotelianism or the Armenian tradition of Aristotle. In his purely philosophical-logical and religious-theological works, Tatevatsi uses the scholastic method of philosophizing borrowed from Western European thinkers, which was characterized by the authoritarian, interpretative, encyclopedic, bibliographic, syllogistic

and moralistic features. As a scholastic thinker, Tatevatsi considered the "natural examination" and the theory of faith not as opponents but as partners, that is, he philosophized theology and theologized philosophy, thereby raising the prestige of philosophy and appreciating the soteriological meaning of the "natural examination" of the rational knowledge.

Key words: Grigor Tatevatsi, Tatev Theological-Philosophical School, Aristotle's philosophy, Armenian Aristotelianism, scholasticism, encyclopedism, "natural examination", theory of faith.